

***A Balkán nyomában:
A Balkán szociális reprezentációja Magyarországon, pécsi egyetemi
hallgatók körében végzett vizsgálat alapján***

Seben Glória²⁴

„A Balkán maga a Grál, melyet keresünk, melyért úton vagyunk, és nem tudjuk, megtaláljuk-e valaha” (Szalay T. 2006). Az előbbi idézet is jelzi azt a bizonytalanságot, amely a Balkán fogalmának meghatározását övezi. Hol kezdődik a Balkán? Mely országok tartoznak oda? Mi a „balkániság” lényege, esszenciája? Mi tesz vonzóvá, illetve taszítóvá egy balkáni országot? Miért olyan félelmetesek a „balkáni állapotok”? Szociálpszichológusnak készülve e kérdésekre is keresem a választ, mivel hosszabb távon a Balkán-félsziget lakóinak etnikai konfliktusaival, történelmi emlékezetével szeretnék foglalkozni, s azzal, hogyan látják ők saját magukat, illetve más népek hogyan szemlélik őket.

Miért tartom fontosnak a Balkán-fogalom vizsgálatát? Mert a Balkán-félsziget nem csupán földrajzi entitás. Létezik történelmi, politikai, néprajzi és szociológiai Balkán-fogalom is, s a meghatározás, valamint a térség földrajzi lehatárolása szinte minden szerzőnél más és más. Ebből kifolyólag rendkívüli nehézségekbe ütközik a Balkánról folytatott diskurzus, különösen nemzetközi szinten. Ez pedig nemcsak társadalmi, politikai és gazdasági téren okozhat problémát, de akadályozhatja az eredményes tudományos kommunikációt is.

Az említett kommunikációs nehézség egyik igen fontos oka a Balkán-fogalom pejoratív vá válása, amely azt eredményezte, hogy egyes nemzetek igyekeznek szabadulni balkáni jelzőjüktől (többek között a magyar nemzet is) (Hajdú Z. 2002, 2003). Hazánk és a balkáni országok közötti kapcsolatot nehezíti, hogy „nyugatról” szemlélve (s néha még saját önmeghatározásában is) Magyarország is a Balkán részének tűnik, és amikor élesen elhatárolódik e besorolástól, olyan kapcsolatrendszer tagad meg, mely évszázadokon át fontos volt az életében. Mindazonáltal egyértelmű, hogy nem bújhatunk ki a balkáni országokkal való normalizált kapcsolattartás kötelessége alól, lehetetlen, hogy déli szomszédainkkal ne próbáljunk jó viszonyt ápolni. Ez ugyanis kötelességünk, mint az Európai Unió Balkán-félszigettel határos tagállamának, kötelességünk, mint olyan szomszédnak, amely számos balkáni kisebbség hazája, de e szempontrendszerben nem feledkezhetünk meg a déli határainkon túl élő magyarságról sem.

Úgy gondolom, a Balkánról folytatott sikeres (tudományos, közéleti és hétköznapi) diskurzus érdekében fontosak azok a vizsgálódások, amelyek segítik a kutatókat abban, hogy mely irányban szükséges a Balkánról folytatott ismeretterjesztés bővítése. Ebben lehet kiemelkedő szerepe annak a vizsgálatnak, amely a magyarországi populáció Balkánról alkotott szociális reprezentációját tárja fel. Ezáltal ugyanis fel tudjuk mérni azokat a fogalmakat, amelyek központi jelentőségűek az átlagember számára. Ennek a felmérésnek a fontossága több területen is kiemelhető, hiszen a szociális reprezentáció a hozzá kapcsolódó attitűdökkel szoros összefüggésben van. Az, hogy mit gondolunk

²⁴ Pszichológus hallgató, PTE Bölcsészettudományi Kar.

valamiről, milyennek látjuk, milyen fogalmak kapcsolódnak hozzá, mindez alapvetően meghatározza viszonyulásunkat, véleményünket és konkrét viselkedésünket is. Hazánkban sajnos kevés kutatás foglalkozik a jelenlegi Balkánnal kapcsolatos sztereotípiák, előítéletek kérdésével.

A kevesek közül kiemelném F. Dárdai Ágnes és M. Császár Zsuzsannát, akik magyarországi középiskolai tankönyvek Balkán-képét vizsgálták, majd az utóbbi kutató pécsi középiskolai tanulókkal készített kérdőíves felmérés alapján próbált árnyaltabb képet nyerni a magyar középiskolások Balkán-képéről. (M. Császár Zs. 2006).

Jelen vizsgálatban pécsi egyetemi hallgatók Balkánnal kapcsolatos szociális reprezentációját mértem fel szociálpszichológiai kérdőív segítségével.

A jövő magyarországi értelmiségének a Balkánhoz való viszonyulása különösen fontos lehet, hiszen ők a leendő befektetők, turisták, politikusok, vezetők. Mit gondolnak a Balkánról és mit éreznek vele kapcsolatban? Mielőtt erre rátérnénk, vizsgáljuk meg, hogy mit is jelent tulajdonképpen a szociális reprezentáció fogalma! A szociális reprezentáció a társas tudás alapeleme, amely a kommunikáció folyamatain keresztül alakul ki és folyamatosan változik. A reprezentáció centrális (figuratív) magját azok a fogalmak képezik, amelyek a legfontosabbak, ezekre fűzzük fel az adott tárgyról szerzett tudásunkat. A periférikus elemek mennyiségében és minőségében egy adott téma szakértői illetve a laikusok nagymértékben eltérhetnek egymástól (László J. 1999 és 2005).

A vizsgálat kiindulópontja

A következőket feltételeztem a témával kapcsolatban:

1. A Balkán a magyar társadalom tagjai számára releváns fogalom, amelyről ismeretlen és „félelmetes” (azaz pszichológiai megküzdést igénylő) volta miatt szociális reprezentációt alkotunk.
2. Rábukkanhatunk az úgynevezett centrális magra, amely olyan alapvető fogalmakat foglal magába, amelyek alkalmasak arra, hogy röviden „összefoglalják”, mit értünk a Balkán fogalmán, s amelyekre felfűzhetjük a tárgyról szerzett tudásunkat.
3. A Balkánnal kapcsolatos attitűd alapvetően negatív lesz.

A vizsgálat eredményei

A pszichológus-geográfus hallgatókból álló 41 fős (ún. „laikus” csoport) mintában az asszociált szavak száma átlagosan 12, de a szórás igen nagy. Voltak akik nagyon kevés, s voltak akik hihetetlenül sok szót asszociáltak. Akik ez utóbbit tették, azok feltételezhetően nagyobb tudással, élményanyaggal rendelkeztek a Balkánnal kapcsolatban.

A következő szavak fordultak elő leggyakrabban az asszociátumok között: háború, elmaradottság, szegénység, tenger, hegyek, nyaralás. Gyakoriak voltak az etnikai konfliktusokra, a kulturális sokszínűsége, a gazdasági fejletlenségre, történelmi eseményekre utaló szavak, szóösszetételek (pl. trónörökös meggyilkolása), de sűrűn előfordultak a gasztronómiával kapcsolatos kifejezések is (pl. bor, feta, olivabogyó). A geográfus-földrajz szakos hallgatók több földrajzi fogalmat asszociáltak (nemcsak természetföldrajzi hanem társadalomföldrajzi fogalmakat is), a pszichológus hallgatók inkább személyes élményekkel kapcsolatos szavakat írtak. A középpontban a háború állt,

illetve ezzel szoros összefüggésben az etnikumok faktora (pl. etnikai tisztogatás, konfliktusok, népek nevei). A gazdaság faktorban az elmaradottságot, szegénységet kiemelő asszociációk mellett néha előfordultak a fejlődést hangsúlyozók (pl. autópálya) is. A kultúra faktor gazdag pozitív asszociációkban, ugyanakkor szoros kapcsolatot mutat a háború és etnikumok faktorról (feltehetően a vallás lehet az összekötő kapocs). Az utazás csoportba a turizmussal, nyaralással, természeti jelenségekkel foglalkozó szavakat soroltam, talán ez kapcsolódott legkevésbé a háború fogalmához.

Az előbb említettekkel kapcsolatban, néhány szót kell szólnunk a figuratív magról. A Balkán-fogalom centrális magját alkotó fogalmak általában arra is jók, hogy a fogalom objektifikációját (tárgyasítását) elvégezhessük a segítségükkel. Ez a szociális reprezentáció folyamatainak azon szakasza, melynek során az elvont fogalom konkretizálódik, általában képek/tárgyak segítségével. A Balkán-fogalom magját alkotó szavaknak alkalmasnak kell lenniük a képi megjelenítésre. A geográfusoknál nagyon gyakori volt például a félsziget szó. Ez nem meglepő, hiszen a földrajz illetve geográfus szakos hallgatók nagyobb valószínűséggel „gondolkodnak térképben” mint a bölcsészek. S valóban, a pszichológus hallgatók körében elenyésző volt a félsziget szó megjelenése.

A többször szereplő háború és konfliktus szavak szintén könnyen hívnak elő konkrét képet, esetleg személyes élményt (híradó-képek, bombázás hangjai), amelyeket nem egykönnyen felejt el az ember. Nem véletlen, hogy amikor a Balkánra gondolunk, sokszor a háború jut eszünkbe, friss élményként és még gyógyulatlan sebként. Mivel a háború egyértelműen negatív tartalmat hordoz a mai értékrendben, ennek a fogalomnak a központisége alapvetően befolyásolja a magyarországi attitűdöt. A gyakran említett tenger, hegyek és egyéb természeti képek könnyen elképzelhetőek, és alkalmasak arra, hogy konkretizáljanak egy fogalmat. A szegénység és elmaradottság vizuálisan szintén könnyen megjeleníthető, személyes élményeket előhívó fogalmak.

A figuratív mag mellett röviden térjünk ki az attitűdök problematikájára is. Ezt a polaritás és neutralitás-index segítségével vizsgáljuk meg. A polaritás adja meg ugyanis, hogy mennyire pozitív illetve negatív az attitűd (minél több pozitív szót asszociál a negatívokhoz képest, annál pozitívabban viszonyul a személy a tárgyhoz), a neutralitás segítségével pedig azt állapíthatjuk meg, hogy az attitűd mennyire kiegyenlített illetve ambivalens (ha valaki sok semleges szót asszociál, akkor magas lesz a neutralitása, és ez arra utal, hogy érzelmileg objektívebben, semlegesebben viszonyul a tárgyhoz).

A vizsgálati személyek között egyaránt előfordultak a Balkánhoz pozitívan, negatívan és semlegesen viszonyuló emberek. Csakhogy a neutralitás-indexeket vizsgálva megfigyelhetjük, hogy azok a -1 értékhez esnek közel, tehát a Balkánhoz való hozzáállás alapvetően ambivalens (vagyis pozitív és negatív elemek is előfordulnak benne).

Összességében elmondható, hogy a személyek asszociáltak pozitív és negatívan értékelt szavakat szép számmal, de csak nagyon kevés semlegesen értékeltet. Ebből arra következtethetünk, hogy a Balkán olyan kifejezés, amely érzelmileg terhelt fogalmakat hív elő elsősorban. Ha a tárgyhoz való viszony semlegesnek (vagyis polaritása 0 körüli) is tűnik, mindez amiatt van, hogy a Balkánról alkotott képünk alapvetően ellentmondásos, vagyis egyaránt tartalmaz pozitív és negatív elemeket (melyek mintegy „kioltják” egymást).

A vizsgálat második részébe olyan hallgatókat vontam be, akik Balkánnal kapcsolatos kurzust hallgattak, tehát feltételezhető a részükről egyfajta elköteleződés, illetve ismereteik valószínűleg tágabbak a „laikusokhoz” képest. Az alábbiakban ennek a 20 fős (ún. „szakértő” csoport) mintának a neutralitás és polaritás-értékeit fogom elemezni.

A polaritás-indexek tekintetében nincs nagy eltérés az előző mintához képest, általában közepes értékű, illetve még kevesebb a negatív tartományba eső szélsőséges érték. Azt mondhatjuk tehát, hogy a Balkánról tanulóknak az attitűdje enyhén pozitívabbnak mondható. A neutralitás nagyon érdekesen alakult, általában magasabb, mint a „laikus” mintában. Ezen kívül az értékek kevésbé szórtak a másik mintához képest, valamint megfigyelhető volt, hogy közelebb estek a nullához.

Az eddig feldolgozott adatok alapján azt mondhatnám, hogy a kurzusra járóknak („szakértők”) pozitívabb és kiegyenlítettebb az attitűdje, mint a „laikus” hallgatóknak.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a szociális reprezentáció kognitív tartalma az elvárásoknak megfelelő volt, hiszen jól azonosítható centrális magot találtunk. Az attitűd vizsgálata viszont az eredeti hipotézishez képest meglepetésekkel szolgált. A Balkánra vonatkozó attitűd sem a pozitív, sem a negatív irányba nem tolódott el a minta egészét tekintve, de ambivalencia szinte minden résztvevőnél megfigyelhető. A kiegészítő vizsgálatban nyert adatok alapján arra következtethetünk, hogy a Balkánnal való tudományos igényű foglalkozás mindenképpen pozitívabb és kiegyenlítettebb attitűd kialakulását segíti elő. Természetesen a viszonylag kis minta alapján óvatosan kell bánnunk a következtetésekkel, de a vizsgálatban nyert adatok hozzásegíthetnek a további kutatási célok és hipotézisek megfogalmazásához.

Irodalom:

F. DÁRDAI Á.; M. CSÁSZÁR ZS. (2006): Magyar történelem és földrajz tankönyvek Balkán-képe. Iskolakultúra, 2006. 7-8., pp. 179-191.

HAJDÚ Z. (2002): A Balkán-félsziget politikai földrajza. In: Pap N, Tóth J. (szerk): Európa politikai földrajza. Alexandra, Pécs, pp. 185-225.

HAJDÚ Z. (2003): Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra. Balkán Füzetek, No.1, Pécs, 71 p.

LÁSZLÓ J. (1999): Társas tudás, elbeszélés, identitás. Scientia Humana, Kairosz, Budapest, 132 p.

LÁSZLÓ J. (2005): A történetek tudománya: Bevezetés a narratív pszichológiába. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 261 p.

M. CSÁSZÁR ZS. (2006): A magyar oktatás Balkán képe In Pap N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig, Lomart, Pécs, pp. 189-200.

SZALAY T. (2006): Balkán ante portas In: Echo 6., pp. 7.

TODOROVA, M. N. (1997): Imagining the Balkans. Oxford Univ.Press, New York, Oxford, 257 p.